

УДК 159.955.1:316.343-054.5]:[351.862.4:342.78](477.52/.6)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/66-2-31>

Олена КАРАМАН,
orcid.org/0000-0002-8541-9972
доктор педагогічних наук, професор,
ректор
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
(Полтава, Україна) mail@luguniv.edu.ua

Вікторія СТЕПАНЕНКО,
orcid.org/0000-0002-5793-3069
доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної педагогіки
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
(Полтава, Україна) viktoriyalnu@gmail.com

МЕХАНІЗМИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ФОКУСІ БЕЗПЕКИ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ ВІЙНИ¹

У статті критичне мислення охарактеризовано як процес оцінки достовірності, точності або цінності будь-чого (насамперед, інформації, подій), здатність шукати і знаходити причини та альтернативні точки зору ситуації, що склалася, сприймати ситуацію в цілому на основі фактів та аргументів. Цей процес розглянуто у фокусі безпеки громадян в умовах інформаційно-психологічних викликів війни. Безпеку громадян у відповідному аспекті визначено як стан захищеності їх життєво важливих інтересів, забезпечення якісного всебічного інформування та вільного доступу до різних джерел інформації, контролю за непоширенням дезінформації, протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. Окреслено різні підходи до розуміння механізмів критичного мислення. Зазначено, що основні механізми єдині як для критичного, так і для всіх інших типів мислення людини, однак відрізняються форми мисленнєвої діяльності – розумові операції, які потребують вирішення складних проблем. В залежності від складності проблеми перед людиною стоять різні задачі, які потребують застосування різних підходів до їх вирішення. Відповідно до обраного підходу будується послідовність механізмів критичного мислення у вигляді своєрідного ланцюга розумових операцій, спрямованих на вирішення проблеми і реалізованих у формі ментальних дій. Звернено увагу, що основне призначення механізмів критичного мислення у фокусі безпеки громадян в умовах інформаційно-психологічних викликів війни – захист від небезпеки хибного сприймання й оцінювання інформації в умовах інформаційної агресії, знаходження ефективних, раціональних і незалежних рішень вирішення складних проблем, спрямування енергії, викликані негативними чинниками війни, на ціннісно і соціально позитивні цілі, раціональне використання ресурсів.

Ключові слова: безпека громадян, війна, інформаційна агресія, інформаційно-психологічні виклики, інформаційно-психологічні загрози, критичне мислення, механізми критичного мислення.

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

Olena KARAMAN,
 orcid.org/0000-0002-8541-9972
 Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
 Rector
 Luhansk Taras Shevchenko National University
 (Poltava, Ukraine) mail@luguniv.edu.ua

Viktoriia STEPANENKO,
 orcid.org/0000-0002-5793-3069
 Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
 Professor at the Department of Social Pedagogy
 Luhansk Taras Shevchenko National University
 (Poltava, Ukraine) viktoriyalnu@gmail.com

CRITICAL THINKING MECHANISMS IN THE FOCUS OF CITIZEN SECURITY IN THE CONDITIONS OF INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL CHALLENGES OF WAR¹

Critical thinking is characterized as the process of assessing the reliability, accuracy or value of anything (primarily, information, events), the ability to evaluate to look for and find reasons and alternative points of view of the existing situation, to perceive the situation as a whole based on facts and arguments. This process is considered in the focus of the citizen security in the conditions of informational and psychological challenges of war. The citizen security in the relevant aspect is defined as the state of protection of their vital interests, provision of high-quality comprehensive information and free access to various sources of information, control over the non-spreading of disinformation, countering negative informational and psychological influences. Different approaches to understanding the critical thinking mechanisms are outlined. It is noted that the main mechanisms are the same for both critical and all other types of human thinking, but the forms of thinking activity differ – mental operations that require solving complex problems. Depending on the complexity of the problem, a person faces different tasks that require the use of different approaches to solving them. According to the chosen approach, a sequence of critical thinking mechanisms is built in the chain form of mental operations aimed at solving the problem and implemented in the form of mental actions. Attention is drawn to the fact that the main purpose of critical thinking mechanisms in the focus of the citizen security in the conditions of informational and psychological challenges of war is to protect against the danger of false perception and evaluation of information in the informational aggression conditions, to find effective, rational and independent solutions to complex problems, to direct energy caused by negative war factors, on valuable and socially positive goals, rational use of resources.

Key words: citizen security, war, informational aggression, informational and psychological challenges, informational and psychological threats, critical thinking, critical thinking mechanisms.

Постановка проблеми. За даними Управління верховного комісара ООН із прав людини з 24 лютого 2022 р. по 30 червня 2023 р. внаслідок повномасштабного російського вторгнення в Україні зафіксовано 25 тис. 170 жертв серед мирного населення – 9 тис. 177 убитих і 15 тис. 993 поранених. При цьому фактична кількість жертв серед цивільного населення значно вища, оскільки багато повідомлень про окремі жертви серед цивільного населення в певних місцях все ще очікують підтвердження (Ukraine: Civilian casualties – 24 February 2022 to 30 June 2023). На тлі збройного насилля, яке постійно здійснює держава-агресор, сьогодні в умовах війни перед Україною постає безліч викликів інформаційно-психологічного характеру. Психологічний тиск на українське населення здійснюється за раху-

нок його занурення у великі моральні та психологічні страждання (травми), які були перенесені внаслідок впливу інформаційної містифікації, навмисного поширення дезінформації, проживання / перебування в умовах воєнних дій, неможливості евакуації, тимчасової окупації, загибелі, зникнення безвісти, потрапляння у полон, смерті внаслідок поранення, контузії або каліцтва близьких людей та багатьох інших травмивних подій. Тому головним завданням держави є формування ефективних механізмів протидії відповідним викликам і загрозам задля забезпечення безпеки громадян і стійкого розвитку держави (Панченко, Кабанцева, Сердюк, 2021). Одним із таких механізмів є критичне мислення. Здатність до критичного сприймання й аналізу інформації дозволяє громадянам опанувати себе і спрямовувати

¹ The publication contains the results of research conducted with the grant support of the National Research Foundation of Ukraine within the framework of the project 2021.01/0021 Formation of Critical Thinking of Citizens as a Security Factor in the Conditions of Armed Violence and Information Aggression in the East of Ukraine.

енергію, викликану негативними чинниками, на ціннісно і соціально позитивні цілі (Бойченко, 2015), знаходити ефективні, раціональні і незалежні рішення для соціальних проблем, що стосуються як місцевих, так і глобальних спільнот (Mena Araya, 2020),

Аналіз досліджень. На сьогоднішній день інформаційно-психологічні війни, інформаційно-психологічні операції, національна безпека, безпека громадян знаходяться у полі наукового пошуку багатьох учених. У відповідних дослідженнях авторами висвітлено особливості і наслідки інформаційно-психологічної війни (Горбань, 2015; Маркова, Марков, 2016; Dolev, 2022; Vailliant, Ajir, 2020), специфіку інформаційно-психологічних операцій (Narula, 2004; Wallenius, 2022); визначено інформаційно-психологічні виклики і загрози, деструктивні впливи та шляхи забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (Ільницька, 2016; Куцька, 2017; Панченко, Кабанцева, Сердюк, 2021; Ткачук, 2017); її об'єкти – особистість, колектив, суспільство, державу, світову спільноту, свідомість і психіку людини, інформаційні системи і мережі різного масштабу та призначення тощо (Гулай, Базилук, 2022). Висвітлено маніпулятивні технології, засоби пропаганди і контрпропаганди в конфліктно-кризових ситуаціях (Калініченко, 2020).

Критичне мислення в контексті безпеки особистості розглянуто як чинник протидії ворожому інформаційно-психологічному впливу (Курбан, 2022; Марченко, 2022); засіб спротиву в інформаційно-психологічній війні (Куцепал, 2022); окреслено шляхи його формування в умовах інформаційно-психологічного виміру війни (Євменова, 2022). Однак механізми критичного мислення в контексті проблеми інформаційно-психологічної безпеки громадян в умовах інформаційно-психологічних викликів війни є малодослідженими, що й обумовило вибір авторами теми дослідження.

Мета статті – виявити механізми критичного мислення у фокусі безпеки громадян в умовах інформаційно-психологічних викликів війни.

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

Виклад основного матеріалу. Інформаційна агресія, яка наразі здійснюється з боку російської держави, полягає в інформаційному впливі на населення України, зокрема на тимчасово окупованих територіях, у вигляді вчинення неза-

конних дій в інформаційній сфері, спрямованих на посягання на свідомість та світосприйняття людей, нанесення їм шкоди у формі викривлення цілісної картини оточуючого простору. Російські ЗМІ використовують такі засоби інформаційної агресії: подання новин винятково агресивного контенту; інформаційне перевантаження; прискореність процесів подання та зникнення певних відомостей; дезінформація; фрустрація населення через заангажовані політичні шоу-програми; штучна поляризація суспільної думки в мережах Інтернет-простору тощо (Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки, 2018; Радутний, 2015).

З огляду на зазначені реальні, а також потенційні загрози, деструктивні пропагандистсько-маніпулятивні інформаційні впливи з боку російської сторони на населення України з інтенсивним використанням можливостей електронної зброї, комп'ютерних мережевих, психологічних операцій як засобів інформаційної агресії питання безпеки громадян є нагальним. В межах дослідження безпеку громадян автори розглядають в інформаційно-психологічному вимірі і під цим поняттям розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів громадян, забезпечення їх якісного всебічного інформування та вільного доступу до різних джерел інформації, контролю за непоширенням дезінформації, протидію негативним інформаційно-психологічним впливам (Ільницька, 2016).

Говорячи про захист громадян від інформації, слід виходити з того, що інформація формує у свідомості людини систему знань, поглядів, смислів, якими людина керується у своїх вчинках – не тільки лояльних, але й ворожих по відношенню до оточення, суспільства, держави. Інформація може змінювати поведінку людей, нав'язувати їм цілі, які об'єктивно не входять в число їх інтересів. Пропаганда як один з поширених засобів використання інформації з метою інформаційно-психологічного цілеспрямованого маніпулятивного впливу на свідомість людини і соціуму спрямована на формування певних ідеологічних (соціальних) ідей, поглядів, уявлень, переконань. Її вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості, які зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки і становлять небезпеку вже для суспільства та держави (Юринець, Сопілко, Белкін, 2020).

В умовах інформаційної агресії, інформаційно-психологічного маніпулятивного впливу, психологічного тиску громадяни не завжди здатні роз-

пізнавати інформацію за ознаками упередженої та / або недостовірної подачі і можуть потрапляти в так звані інформаційні пастки. У виявленні відповідних інформаційних пасток важливим є критичне мислення, а розуміння його механізмів забезпечує попередження когнітивних помилок у сприйнятті й оцінці інформації.

Критичне мислення у цій публікації визначено як процес оцінки достовірності, точності або цінності будь-чого (насамперед, інформації, подій), здатність шукати і знаходити причини та альтернативні точки зору ситуації, що склалася, сприймати ситуацію в цілому на основі фактів та аргументів (Рогов, Ворович, Бутенко, 2016). Таке визначення дефініції «критичне мислення» базується на засадах когнітивної парадигми та розумінні безпеки громадян в контексті інформаційно-психологічних викликів війни.

Критичне мислення як ключова технологія медіаграмотності, протидії маніпулятивному впливу передбачає здатність до сприймання повідомлень і подальшого оцінювання у відповідному середовищі та контексті (Громадянська освіта, 2018). Відповідна здатність реалізується за допомогою певних механізмів, у розумінні яких можна виокремити декілька підходів. Так, за висновками Американської Національної Ради з навчання критичного мислення механізмом критичного мислення виступають розумові операції, які виражають процес міркування та аргументації: постановка цілі, виявлення проблеми, висунення гіпотез, способів її вирішення, аргументація, передбачення наслідків, прийняття або неприйняття альтернативних точок зору (Громова, 2014). При цьому формулювання цілей у вигляді проблем є спонукальним механізмом критичного мислення (Терно, 2017).

Складовими аргументації є:

- твердження, яке підтримується доводами і формується завдяки критичному мисленню;
- доводи, які підкріплюються доказами;
- докази – все, що діє на користь відповідної аргументації: статистичні дані, особистий досвід, витяги з тексту тощо (Громова, 2014).

В контексті цього підходу слід зазначити, що критичне мислення, як і всі інші існуючі типи мислення людини, має єдині основні механізми, однак його відрізняють форми мисленнєвої діяльності – це саме розумові операції, спрямовані на вирішення конкретної проблеми (Мозгальова, Барановська, 2019).

Функціональна модель критичного мислення демонструє його реалізацію, розгортання й основне призначення у розв'язанні проблеми за такими етапами:

- 1) породження проблеми – зіткнення з проблемою;
- 2) створення ситуації утруднення;
- 3) перебудова власних знань, способів дій та відшукування ідеї правильного розв'язання;
- 4) обґрунтування знайденого розв'язку.

Ключовим механізмом у цій моделі, який забезпечує знаходження правильного розв'язку проблемної ситуації, є аналіз через синтез (Одвійчук, 2021).

Слід звернути увагу, що критичне мислення використовується у розв'язуванні проблемної ситуації, яка не вирішується простим пригадуванням інформації або застосуванням відомих простих процедур (навичок) (Терно, 2016). Критичне мислення стосовно складної проблеми є багатокроковим і в термінах формальної логіки його механізм складають такі окремі кроки: аналіз; синтез; індукція; дедукція; абстрагування; узагальнення; конкретизація. На різних рівнях конкретизації складної проблеми ланцюг критичних розумових висновків, що мають на меті її розв'язати, реалізують ментальні дії. Відповідно, критичне мислення стосовно складної проблеми завжди є абстрактно-логічним і має широкий діапазон переходів – від конкретного до загального і, навпаки, – від загального до конкретного. Усвідомлення і контроль ментальних дій досягаються за допомогою рефлексії (Головін, Головіна, 2022).

З логіко-гносеологічних позицій рефлексія спрямовує особистість на осмислення власних форм і передумов існування та буття.

У психологічному розумінні механізм рефлексії представляється як міркування, в якому наявними є безліч сумнівів, суперечностей, коливань. Психологічний аспект критичності втілюється в механізмах: відображення – проектування – опредметнення, які в пізнавальному сенсі виводять людину на вищий щабель інтелектуального розвитку (Горохова, 2016). У цьому контексті в широкому розумінні рефлексія розглядається як інтелект системи, що відбиває не лише її структуру, а й взаємодіючі в ній підсистеми.

У соціальному контексті рефлексія є елементом і чинником розвитку цілісної особистості, відображає її самосвідомість.

Враховуючи зазначені аспекти, рефлексія спрямовує людину на осмислення й усвідомлення власних форм свідомості з метою предметного розгляду самого знання, критичного аналізу його змісту і методів пізнання, а також аналізу своєї діяльності з метою глибокого самопізнання (Павелків, 2019).

Критичне мислення характеризується самоконтролем. Самоконтроль сутності логічних дій

захищає від небезпеки хибного логічного кроку на якомусь з етапів логічних роздумів. В умовах інформаційної агресії, великої кількості хибної інформації, недостатності часу на її перевірку, а також на визначення сутності проблеми існує загроза потрапляння громадян у так звані когнітивні пастки. Саме рефлексія забезпечує виявлення таких пасток.

Обґрунтованість і контрольованість ментальних дій має надзвичайно велике значення, оскільки одна помилка в ланцюгу може зруйнувати всю конструкцію щодо вирішення проблеми, в результаті чого її критичний аналіз і раціональне розв'язання стануть неможливими. В контексті рефлексії та підходу до її еволюційного розвитку критичне мислення можна розглядати як циклічно діючі ментальні схеми, що базуються на конкретизації, узагальненні та симультанному аналізі і синтезі (Головін, Головіна, 2022). Це передбачає, що механізм критичного мислення включає в себе психологічні процеси рефлексії, аналітико-синтетичну розумову діяльність і практичну орієнтацію (Методика й організація уроків української мови та літератури за технологією розвитку критичного мислення, 2012).

Окреслені підходи щодо механізмів критичного мислення у фокусі безпеки громадян в умовах інформаційно-психологічних викликів війни

дають можливість побачити їх основне призначення – захист від небезпеки хибного сприймання й оцінювання інформації в умовах інформаційної агресії, знаходження ефективних, раціональних і незалежних рішень вирішення складних проблем, спрямування енергії, викликані негативними чинниками війни, на ціннісно і соціально позитивні цілі, раціональне використання ресурсів.

Висновки. Отже, враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що критичне мислення, як і всі інші існуючі типи мислення людини, має єдині основні механізми, однак його відрізняють форми мисленнєвої діяльності – розумові операції, які потребують вирішення складних проблем. В залежності від складності проблеми перед людиною стоять різні задачі, які потребують застосування різних підходів до їх вирішення. Відповідно до обраного підходу буде будуватися послідовність механізмів критичного мислення у вигляді своєрідного ланцюга розумових операцій, спрямованих на вирішення проблеми і реалізованих у формі ментальних дій.

Подальші наукові пошуки вбачаємо в розробці, впровадженні та перевірці ефективності соціальних програм з розвитку критичного мислення в роботі з різними категоріями населення та підготовці фахівців соціальної сфери до здійснення відповідної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойченко М. Історичне становлення інституційних засад критичного мислення: ідейний, освітній, правовий та політичний виміри. 2014. *Філософія освіти*. № 2. С. 80–97.
2. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Жадька; ред.-упор.: О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 356 с.
3. Головін М., Головіна Н. Механізми критичного мислення та навчання фізики і програмування. 2022. *Фізика та освітні технології*. № 1. С. 15–26, DOI: <https://doi.org/10.32782/pet-2022-1-2>
4. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. 2015. № 1. С. 136–141.
5. Громадянська освіта. 3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо : метод. посіб. до курсу громадянської освіти для 10-го кл. ЗЗСО : в 7-ми ч. Ч. 5. / П. Вербицька, О. Волошенюк, Г. Горленко та ін.; за ред. П. Кендзьора. Львів : ВД «Панорама», 2018. 52 с.
6. Громова Н. М. Проблема критичного мислення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2014. Вип. 3. С. 133–136.
7. Горохова І. В. Мовно-комунікативні практики формування критичного мислення в сучасних університетах США: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.10 / Інститут вищої освіти НАПН України. Київ, 2016. 206 с.
8. Гулай В. В., Базиліук К. Ф. Інформаційно-психологічна складова гібридної війни російської федерації проти України (2014–2021 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. С. 873–882. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-107>
9. Євменова О.К. Шляхи формування критичного мислення в умовах інформаційної війни. *ПОЛІТ. Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки*: тези доп. XXI Міжнар. наук.-практ. конфер. з доб. вищої освіти і молод. учених (Київ, 18–20 трав. 2022 р.). Т. 1 / ред. кол.: Н. В. Ладогубець, А. М. Кокарева та ін.; Національний авіаційний університет. Київ: НАУ, 2022. С. 233–235.
10. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision*. 2016. Вип. 2. № 1. С. 27–32.
11. Калініченко Б. М. Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2020. 294 с.
12. Курбан О. Проблема критичності мислення при споживанні медіаконтенту в умовах інформаційної війни. *Синopsis: текст, контекст, медіа*. 2022. № 28 (1). С. 21–27. DOI: <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.1.4>

13. Куцепал С. В. Критичне мислення як засіб спротиву в інформаційній війні. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 3 (54). С. 104–115. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.54.265682>
14. Куцька О. М. Особливості інформаційно-психологічного впливу Російської Федерації напередодні та початковому етапі антитерористичної операції на сході України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2017. № 1 (21). С. 180–190.
15. Маркова М. В., Марков А. Р. Інформаційно-психологічна війна проти населення України як сучасна реальність: стан проблеми і шляхи подолання наслідків. *Інтегровані комунікації*. 2016. Вип. 2. С. 73–85. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-2644.2016.2.13>
16. Марченко О. Г. Критичне мислення як фактор протидії ворожому інформаційно-політичному впливу. *Особистість, суспільство, війна: тези доп. учасн. міжнар. психол. форуму (Харків, 15 квіт. 2022 р.)*. Харків : ХНУВС, 2022. С. 77–79.
17. Мозгальова Н. Г., Барановська І. Г. Емоційно-інтелектуальний потенціал у розвитку творчої особистості вчителя музики. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*. 2019. Вип. 1–2 (13–14). С. 119–127. DOI: [10.2413/9/978-617-7487-53-0/2019-01-02/119-127](https://doi.org/10.2413/9/978-617-7487-53-0/2019-01-02/119-127)
18. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. 2019. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. Вип. 8 (37). С. 84–98. DOI: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-8\(37\)-84-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-8(37)-84-98)
19. Панченко О. А., Кабанцева А. В., Сердюк І. А. Інформаційно-психологічні виклики турбулентного часу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. Т. 32 (71). № 4. С. 59–64. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.4/10>
20. Радутний О. Е. Поняття та ознаки інформаційної агресії на законодавчому рівні в кримінально-правовій сфері. *Інформація і право*. 2015. № 2 (14). С. 58–63.
21. Рогов П. Д., Ворочин Б. О., Бутенко М. П. Роль стратагемного та критичного мислення щодо збереження і розвитку інформаційного суверенітету держави. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2016. №1 (56). С. 111–118. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2016-1-56/111-118>
22. Терно С. О. Критичне мислення: динаміка та сфера застосування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 310–315.
23. Терно С. О. Критичне розмірковування: виникнення, розвиток та свобода волі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 207–212. DOI: [10.26661/swfh-2017-49-039](https://doi.org/10.26661/swfh-2017-49-039)
24. Ткачук Т. Сучасні загрози інформаційній безпеці держави: теоретико-правовий аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 182–186.
25. Тупік С. П. Методика й організація уроків української мови та літератури за технологією розвитку критичного мислення: метод. розробка (із досвіду роботи). Котівськ: ДНЗ «Котівський професійний ліцей», 2012. 46 с. URL: <http://surl.li/kfjip> (дата звернення: 18.08.2023).
26. Юринець Ю. Л., Сопілко І. М., Белкін Л. М. Дослідження проблем інформаційної безпеки України на засадах міждисциплінарного підходу: соціологія, психологія, право. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 300–307. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/77>
27. Dolev E. Techniques and Examples of Psychological Warfare. *Journal of Forensic Psychology*. 2022. Vol. 7. Iss. 4. № 1000226. URL: <http://surl.li/kgazr> (Last accessed: 17.08.2023).
28. Narula S. Psychological Operations (PSYOPs): A Conceptual Overview. 2004. *Strategic Analysis*. Vol. 28. № 1. P. 177–192.
29. Mena Araya A. E. Critical Thinking for Civic Life in Elementary Education: Combining Storytelling and Thinking Tools. *Revista Educación*. 2020. Vol. 44. № 2. DOI: <https://doi.org/10.15517/revedu.v44i2.39699>
30. Ukraine: Civilian casualties – 24 February 2022 to 30 June 2023. United Nations. 2023. URL: <http://surl.li/kelit> (Last accessed: 17.08.2023).
31. Vailliant B., Ajir M. The Case for the Sixth Domain of War: Psychological Warfare in the Age of Advanced Technology. *Global Security and Intelligence Studies*. 2020. Vol. 5. № 1. DOI: [10.18278/gsis.5.1.2](https://doi.org/10.18278/gsis.5.1.2)
32. Wallenius C. Do Hostile Information Operations Really Have the Intended Effects? A Literature Review. *Journal of Information Warfare*. 2022. Vol. 21. Iss. 2. URL: <http://surl.li/kgbcs> (Last accessed: 14.08.2023).

REFERENCES

1. Boichenko, M. (2014). Istorychne stanovlennia instytutitsiinykh zasad krytychnoho myslennia: ideinyi, osvittii, pravovy i politychnyi vymiry [Historical formation of the institutional foundations of critical thinking: ideological, educational, legal and political dimensions]. *Filosofia osvity*, 2. 80–97. [in Ukrainian].
2. Zhadko, V. O. (Ed.) (2018). Hibrydna viina i zhurnalistyka. Problemy informatsiinoi bezpeky [Hybrid war and journalism. Problems of information security]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
3. Holovin, M., & Holovina, N. (2022). Mekhanizmy krytychnoho myslennia ta navchannia fizyky i prohramuvannia [Mechanisms of critical thinking and learning physics and programming]. *Fizyka ta osvittni tekhnolohii*, 1. 15–26. <https://doi.org/10.32782/pet-2022-1-2> [in Ukrainian].
4. Horban, Y. O. (2015). Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedennia [Information war against Ukraine and means of its conduct]. *Visnyk NADU*, 1. 136–141. [in Ukrainian].

5. Kendzor, P. (Ed.). (2018). *Hromadianska osvita. 3D Demokratii: dumaiemo, dbaiemo, diemo* [Civic education. 3D Democracy: we think, we care, we act]. Part 5. Lviv: VD «Panorama» [in Ukrainian].
6. Hromova, N. M. (2014). Problema krytychnoho myslennia u pratsiakh vitchyznianskykh ta zarubizhnykh doslidnykiv [The problem of critical thinking in the works of domestic and foreign researchers]. *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka*, 3, 133–136. [in Ukrainian].
7. Horokhova, I. V. (2016). *Movno-komunikatyvni praktyky formuvannia krytychnoho myslennia v suchasnykh universytetakh SShA* [Linguistic and communicative practices of formation of critical thinking in modern universities of the USA]. Dissertation. Kyiv: Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
8. Hulai, V. V., & Bazyluk, K. F. (2022). Informatsiino-psykholohichna skladova hibrydnoi viiny rosiiskoi federatsii proty Ukrainy (2014–2021 rr.): teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia [The informational and psychological component of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine (2014–2021): theoretical and methodological principles of the research]. (p. 873–882). In *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*. Riga: Baltija Publishing. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-107> [in Ukrainian].
9. Yevmenova, O. K. (2022). Shliakhy formuvannia krytychnoho myslennia v umovakh informatsiinoi viiny [Ways of forming critical thinking in the conditions of information warfare]. (p. 233–235). In *POLIT. Suchasni problemy nauky. Humanitarni nauky* (Kyiv, May 18–20, 2022), 1. Kyiv: NAU [in Ukrainian].
10. Ilynska, U. (2016). Informatsiina bezpeka Ukrainy: suchasni vyklyky, zahrozy ta mekhanizmy protydii nehatyvnyim informatsiino-psykholohichnym vplyvam [Information security of Ukraine: modern challenges, threats and countermeasures against negative informational and psychological influences]. *Humanitarian vision*, 2 (1), 27–32 [in Ukrainian].
11. Kalinichenko, B. M. (2020). Informatsiina viina: chynnyky eskalatsii i zasoby protydii [Information warfare: escalation factors and countermeasures]. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
12. Kurban, O. (2022). Problema krytychnosti myslennia pry spozhyvanni mediakontentu v umovakh informatsiinoi viiny [The problem of critical thinking when consuming media content in conditions of information warfare]. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, 28 (1), 21–27. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.1.4> [in Ukrainian].
13. Kutsepal, S. V. (2022). Krytychne myslennia yak zasib sprotyvu v informatsiinoi viini [Critical thinking as a means of resistance in the information war]. *Visnyk NluU imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 3 (54), 104–115. <https://doi.org/10.21564/2663-5704.54.265682> [in Ukrainian].
14. Kutska, O. M. (2017). Osoblyvosti informatsiino-psykholohichnoho vplyvu Rosiiskoi Federatsii naperedodni ta pochatkovomu etapi antyterorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy [Peculiarities of the informational and psychological influence of the Russian Federation on the eve and initial stage of the anti-terrorist operation in the east of Ukraine]. *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy*, 1 (21), 180–190. [in Ukrainian].
15. Markova, M. V., & Markov, A. R. (2016). Informatsiino-psykholohichna viina proty naselennia Ukrainy yak suchasna realnist: stan problemy i shliakhy podolannia naslidkiv [Information and psychological warfare against the population of Ukraine as a modern reality: the state of the problem and ways to overcome the consequences]. *Intehrovani komunikatsii*, 2, 73–85. <https://doi.org/10.28925/2524-2644.2016.2.13> [in Ukrainian].
16. Marchenko, O. H. (2022). Krytychne myslennia yak faktor protydii vorozhomu informatsiino-politychnomu vplyvu [Critical thinking as a factor in counteracting hostile informational and political influence]. (p. 77–79). In *Osobystist, suspilstvo, viina* (Kharkiv, April 15, 2022). Kharkiv : KhNUVS, 2022. [in Ukrainian].
17. Mozghalova, N. H., & Baranovska, I. H. (2019). Emotsiino-intelektualnyi potentsial u rozvytku tvorchoi osobystosti vchytelia muzyky [Emotional and intellectual potential in the development of the creative personality of a music teacher]. *Aktualni pytannia mystetskoï osvity ta vykhovannia*, 1–2 (13–14), 119–127. DOI: 10.24139/978-617-7487-53-0/2019-01-02/119-127 [in Ukrainian].
18. Pavelkiv, R. V. (2019). Refleksiiia yak mekhanizm formuvannia indyvidualnoi svidomosti ta diialnosti osobystosti [Reflection as a mechanism of formation of individual consciousness and personality activity]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity. Seriya: Sotsialni ta povedinkovi nauky*, 8 (37), 84–98. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-8\(37\)-84-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-8(37)-84-98) [in Ukrainian].
19. Panchenko, O. A., Kabantseva, A. V., & Serdiuk, I. A. (2021). Informatsiino-psykholohichni vyklyky turbulentnoho chasu [Information and psychological challenges of turbulent times]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia*, 32 (71), (4), 59–64. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.4/10> [in Ukrainian].
20. Radutnyi, O. E. (2015). Poniattia ta oznaky informatsiinoi ahresii na zakonodavchomu rivni v kryminalno-pravovii sferi [Concept and signs of informational aggression at the legislative level in the criminal law field]. *Informatsiia i parvo*, 2 (14), 58–63. [in Ukrainian].
21. Rohov, P. D., Vorovykh, B. O., & Butenko, M. P. (2016). Rol stratahemnoho ta krytychnoho myslennia shchodo zberezhenia i rozvytku informatsiinoho suvereniteta derzhavy [The role of strategic and critical thinking in the preservation and development of information sovereignty of the state]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 1 (56), 111–118. <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2016-1-56/111-118> [in Ukrainian].
22. Terno, S. O. (2016). Krytychne myslennia: dynamika ta sfera zastosuvannia [Critical thinking: dynamics and scope of application]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 46, 310–315. [in Ukrainian].
23. Terno, S. O. (2017). Krytychne rozmirkovuvannia: vynykennia, rozvytok ta svoboda voli [Critical thinking: emergence, development and free will]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 49, 207–212. DOI: 10.26661/swfh-2017-49-039 [in Ukrainian].
24. Tkachuk, T. (2017). Suchasni zahrozy informatsiinoi bezpetsi derzhavy: teoretyko-pravovyi analiz [Modern threats to information security of the state: theoretical and legal analysis]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i parvo*, 10, 182–186. [in Ukrainian].

25. Tupik, S. P. (2012). *Metodyka y orhanizatsiia uroktiv ukrainskoi movy ta literatury za tekhnolohiieiu rozvytku krytychnoho myslennia: metod. rozrobka (iz dosvidu roboty)* [Methodology and organization of lessons of the Ukrainian language and literature according to the technology of development of critical thinking: method. development (from work experience)]. Kotovsk: DNZ “Kotovskiyi profesiyni litsei” URL: <http://surl.li/kfjip> (Last accessed: 18.08.2023). [in Ukrainian].
26. Yurynets, Y. L., Sopilko, I. M., & Bielkin, L. M. (2020). *Doslidzhennia problem informatsiinoi bezpeky Ukrainy na zasadakh mizhdystsyplinarnoho pidkhodu: sotsiologhiia, psykholohiia, parvo* [Study of information security problems of Ukraine based on an interdisciplinary approach: sociology, psychology, law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 7, 300–307. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/77> [in Ukrainian].
27. Dolev, E. (2022). Techniques and Examples of Psychological Warfare. *Journal of Forensic Psychology*, 7 (4). 1000226. URL: <http://surl.li/kgazr> (Last accessed: 17.08.2023).
28. Narula, S. (2004). Psychological Operations (PSYOPs): A Conceptual Overview. *Strategic Analysis*, 28 (1). 177–192.
29. Mena Araya, A. E. (2020). Critical Thinking for Civic Life in Elementary Education: Combining Storytelling and Thinking Tools. *Revista Educación*, 44 (2). <https://doi.org/10.15517/revedu.v44i2.39699>
30. Ukraine: Civilian casualties – 24 February 2022 to 30 June 2023. United Nations. (2023). URL: <http://surl.li/kelit> (Last accessed: 17.08.2023).
31. Vailliant, B., & Ajir, M. (2020). The Case for the Sixth Domain of War: Psychological Warfare in the Age of Advanced Technology. *Global Security and Intelligence Studies*, 5 (1). DOI: 10.18278/gsis.5.1.2
32. Wallenius, C. (2022). Do Hostile Information Operations Really Have the Intended Effects? A Literature Review. *Journal of Information Warfare*, 21 (2). URL: <http://surl.li/kgbcs> (Last accessed: 14.08.2023).